

O'SMIRLARDA AGRESSIV XULQ –ATVORNI SHAKLLANISHI**Eshpulatova Shoxista Akbar qizi ¹**¹ *Axborot texnologiyalari va menejment universiteti.**Tarix kafedrasi o'qituvchisi***ARTICLE INFO****ABSTRACT:****ARTICLE HISTORY:***Received: 20.11.2025**Revised: 21.12.2025**Accepted: 24.03.2025*

O'smirlik davri inson hayotidagi eng murakkab bosqichlardan biri bo'lib, ko'pincha bu yoshdagi bolalarda tajovuzkor xatti-harakatlar namoyon bo'lishi odatiy holga aylanadi. Ushbu maqolada o'smirlarning agressiv xulq-atvori turlari hamda uni tuzatish imkoniyatlari yoritilgan.

KEYWORDS:

tajovuz, ruhiy bosim, ijtimoiy muhit, zararli motivatsiya, oila, hissiy tanglik, "tajovuzkor", "jabrlanuvchi".

Kirish. O'smirlik – inson hayotining eng muhim va ta'sirchan davrlaridan biri bo'lib, bu bosqichda jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jihatdan katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. O'smirlar o'zlarini anglashga, mustaqil qaror qabul qilishga intiladilar, lekin ayni paytda hayotiy tajribaning yetishmasligi tufayli ko'plab qiyinchiliklarga duch keladilar. Ularning xulq-atvori beqaror bo'lishi, ba'zan tajovuzkorlik yoki beparvolik kabi xatti-harakatlar kuchayishi kuzatilishi mumkin. Bu esa o'smirlar bilan muloqot qilish, ularni to'g'ri yo'naltirish jarayonini murakkablashtiradi.

Bugungi kunda yosh avlodning tarbiyasi jamiyatning dolzarb masalalaridan biriga aylanib, ularning axloqiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash muhim vazifaga aylandi. Axborot oqimining ortishi, ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri, oilaviy va maktab tarbiyasidagi farqlar – bularning barchasi o'smirlarning dunyoqarashiga va kelajakka bo'lgan munosabatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Ba'zi yoshlar hayotda aniq maqsad va prinsipga ega bo'lmagan holda, vaqtlarini behuda o'tkazish, yengil hayot kechirish kabi tendensiyalarga moyil bo'lib borayotganligi ham tashvishga sabab bo'lmoqda.

Psixologiya fanida o'smirlarning xulq-atvori, temperament xususiyatlari va ularning o'zgaruvchan ruhiy holati uzoq yillardan buyon o'rganib kelinayotgan bo'lsa-da, hali ham bu yo'nalishda ko'plab hal qilinmagan muammolar mavjud. Ayniqsa, ularning shaxsiy sifatlarini rivojlantirish, qobiliyatlarini aniqlash va ijtimoiy moslashuv jarayonini osonlashtirish masalalari dolzarbligicha qolmoqda.

O'smir yoshida psixologik jarayonlarning keskin o'zgarishi sababli ular atrofdagilar bilan bo'lgan munosabatlarida ham qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar. Bu esa, ayniqsa, oila va maktab muhitida yaqqol seziladi. Ota-onalarning bolaga nisbatan qo'yayotgan talablarining o'zgarishi, o'qituvchilarning yondashuv uslublari o'smirni qoniqtirmasligi mumkin. Bunday o'zgarishlar natijasida o'smirlarning ruhiy holati beqarorlashishi, ijtimoiy moslashuvi qiyinlashishi mumkin.

Shu sababli, o'smir yoshidagi o'quvchilar bilan ishlashda individual yondashuv, ularning qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olish, psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonni chuqur o'rganish va tahlil qilish esa kelajak avlodning to'laqonli shakllanishiga asos yaratadi.

Agressiya va agressiya muammosi uzoq vaqt davomida ijtimoiy psixologiyaning asosiy masalalaridan biri bo'lgan. O'tgan asrning o'rtalaridan boshlab o'smirlardagi tajovuzkor xatti-harakatlarning faol tadqiqotlari o'tkazildi. Ayniqsa, bu muammo hozir juda muhim. O'smirlar o'rtasida tajovuzkor tendentsiyalari o'sish so'nggi yillarda yoshlar jinoyatchilik, ayniqsa o'smir jinoyatlari oshdi. O'smirlarda agressiv xulq-atvorning kelib chiqishi juda dolzarb masala hisoblanadi. Inson agressiyasi ko'rinishlarining turli-tuman va tubsizligidan kelib chiqib, mazkur xulq-atvorni o'rganishda D.Bass tomonidan taklif etilgan konseptual ramkalar bilan chegaralanish juda foydali ekanligi bilan ayon bo'ldi. Uning fikricha, agressiv harakatlarni uchta shkalaga asoslangan holda tasvirlash mumkin. jismoniy, verbal, aktiv-passiv va to'g'ri-egri o'smirlarda agressiyaning kelib chiqishi, oilalarda o'z otasi yoki onasining mehr-oqibatidan bebahra o'sayotgan va adolatsizlikka uchrash natijasida turli xil jinoyatlarga qo'l urish kabi illatlarning namoyon bo'lishi. Ba'zi oilalarda esa ota-ona va farzand o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ijobiy psixologik iqlimda emasligi achinarli holdir. Aksariyat ota-onalar o'z farzandlarini tarbiyaga chaqirishda g'amxorlik, mehribonlik, sabr-toqat, mehr kabi hislatlar bilan yondashish o'rniga, kuch bilan, ayniqsa jismoniy jazo usuli bilan tasir o'tkazadilar. O'z navbatida bu kabi xatti-harakatlar o'smirlarda agressiv xulq-atvorning shakllanishiga zamin bo'ladi. Agressiyaning odatiy namoyishlari quyidagilar hisoblanadi. nizo chiqarish, bosim o'tkazish, majburlash, tilining yomonligi, negativ baholash, hamla qilish yoki jismoniy kuchni qo'llash bo'lsa, yashirin

shakllari aloqadan qochish, kimgadir zarar yetkazish maqsadiga befarqlik, o'ziga ziyon yetkazish va o'z joniga qasd qilish kabilarda namoyon bo'ladi. Agressiya boshqa tirik jonzotga u buni istamagan vaziyatda haqorat yoki ziyon yetkazishni maqsad qilib qo'ygan fe'l-atvorning har qanday shakli degan ta'rif qabul qilingan. U agressiyaga emotsiya, motiv yoki ko'rsatma sifatida emas, balki fe'l-atvor modeli sifatida qarashni taqozo etadi. Bu muhim fikr ko'plab chalkashliklarni tug'diradi. «Agressiya» atamasi kop hollarda g'azab kabi salbiy his-tuyg'ular, haqorat qilish va ziyon yetkazish kabi motivlar, hatto irqiy va etnik xurufot bilan assotsiatsiyanadi. Agressiv xulqning shakllanishi, kuchayishi va namoyon xulqning shakllanishi, kuchayishi va namoyon bo'lishi ko'pincha ijtimoiy muhit bilan bog'liq holda yuz beradi. Shaxsning o'ziga qaratilgan tajavuzkorlik, «autoagressiya» (bunday holat shaxsdagipatalogik o'zgarishlarning ko'rsatgichi bo'lib xizmat qiladi) deb ataladi. O'z joniga qasd qilish, o'ziga tan jarohati yetkazish autoagressiyaning ko'rinishidir. G'arbdagi ayrim mafkuraviy mazrkazlar jahondagi yosh rivojlanish yo'liga kirgan mamlakatlarga information usullarda tazyiq o'tkazish orqali o'zining agressiv xulqini namoyon etmoqda.

O'smirlarga individual yondoshishining eng murakkab sharti, ularning psixologik xususiyatlarini mukammal bilishdir. Aks xolla, individual yondoshish haqidagi xar qanday gap quruq safsata bo'lib qoladi. Shaxsni chuqur va xar tomonlama bilish uni alohida ajratilgan individ sifatida emas, balki jamoa bilan aloqada bilish demakdir. O'smirni o'rganishning quyida gap boradigan barcha tamoyillari ajralmas va o'zaro bir-biri bilan bog'liqdir. Ular quyidagilardan iboratdir:

Birinchidan- o'smirning individual xususiyatlari ko'p sonli va xilma-xil bog'lanish va munosabatlar sistemasida bog'liqdir. Bu o'smirning biror-bir xususiyati yoki xarakter xususiyati xam o'z-o'zidan namoyon bo'la olmaydi va qayd etilmaydi. Masalan, o'smirlarga o'tkir va sinchkov aqlni payqaymiz. Lekin agar biz uning aqli (bilimiga qaratilganligi, qizikishi) nimaga yo'naltirilganligini, uning sinchkovligi kasbini egallashda namoyon bo'lish-bo'lmasligini, uning o'quvchilar bilan o'zaro munosabatiga ta'sir etish-etmasligini va xokazolarni biz bilib olmasak. bu xususiyatning axamiyati qolmaydi. Yoki, o'smirni irodasiz deb xisoblaydilar. Biroq umuman ruxi sog'lom kishi irodasiz bo'lmaydi. Demak, u qandaydir muayyan vaziyatda, faoliyatning turlarida, muayyan kishilar bilan muomalada irodasiz bo'ladi. Qachon, qayerda, qanday kishilar bilan?

Ikkinchidan: - obyektivlik. Inson haqida, hatto o'ta tajribali mutaxassis bo'lmasin, qandaydir bir kishining fikriga karab xulosa chiqarib bo'lmaydi. Axir har qanday sharoitda ham uning fikri shaxsiy, kolaversa, xato xam bo'lib, chiqishi mumkin. Pedagogik

psixologik tajribali pedagog talaygina shunday xollarnigina biladi. Kishini to'g'ri tushunish uchun u xaqdagi fikrlarni lekin uni yaxshi biluvchi kishilarning fikrlarini qiyoslab ko'rish kerak. Bu ishini o'smir xaqdagi fikrlari anchagina asosli bo'lgan kishilar - uning otalari, o'qituvchilari, do'stlari kilishi lozim. Biroq o'smirni o'rganishning obyektivligi u xaqdagi fikrlarni qiyoslash bilan cheklanmaydi. Uni xulq-atvor va faoliyatning turli xil sharoitda bilish va tushunish muhimdir. O'smirning turli kishilarga bo'lgan munosabatiga berilgan baho o'ta axamiyatli ekaligini ko'shib qo'yamiz, xolos. Bu munosabat bir xilmi, barqarormi yoki tanlab kilinadimi? Masalan, u xammaga xam xurmat bilan munosabatda bo'ladimi yoki fakat o'zi bog'liq bo'lgan kishilargaginami? Hammaga va xar qanday sharoitda dadilmi yoki kuchliroq kishi qo'llab-quvvatlagan sharoitdagina dadilmi? Kishi xaqida uning mexnat mahsuliga karab ko'prok narsani bilib olish mumkin. O'smir uchun mehnat mahsuli bu umumiy ta'lim va nazariy predmetlardan yozma ishlar, chizmalar, rasmlar, ishlab chiqarish praktikasi maxsuli, ko'lda yasalgan turli narsa va boshqalardir. Nihoyat, o'smirning so'zi bilan hatti-xarakatini solishtirib ko'rish juda muxim xisoblanadi. Odatda prinsipli, saranjom, irodali, muayyan maqsadni ko'zlagan, shakllangan xarakterli kishining so'zi bilan ishi bir bo'ladi. Bordi-yu kishining so'zi boshqa-yu, ishi boshqa bo'lsa, uning sababini: yuz bergan sharoit tufaylimi, kishining tartibsizligidanmi, turmush tajribasi yo'qligidanmi, irodasizligidanmi yoki boshqa sabab bilan bog'liqligini aniqlash kerak.

Uchinchidan - Inson umr bo'yi o'zgarib boradi. Yosh ulg'ayadi. Yosh ulg'aygan sari o'zgarish, asosan, sustlashadi, kamroq seziladi, albatta jismoniy, ba'zi xollarda esa ruhiy xolatdagi o'zgarish juda jadallik bilan ro'y beradi. Ochilgan yangi ijobiy potensialdan foydalanish va muqarrarlashib borayotgan kamchilikka nisbatan o'z vaqtida chora ko'rish uchun bu o'zgarishni ko'ra bilish o'ta muhimdir. O'smir haqida yagona va bir umrga qayd etilgan fikr bo'lmasligi lozim. Afsuski, ba'zan amalda aynan tarbiyasi qiyin o'smirlarga nisbatan shunday holga duch kelamiz.

To'rtinchidan. pedagog o'smirning muxim asosiy sifatlariga ko'ra bilish, ularni tasodifiy, ikkinchi darajali, barxam topayotgan sifatlardan ajrata bilishi, ukuvchi shaxsidagi karamaqarshiliklarni seza bilishi xamda ularni hal kilishning pedagogik maqsadga muvofik yo'llarini dasturlashtirishi lozim. Eng muxim sifatlarning rolini oshirishga yo'l qo'ymaslik kerak. Ancha sezilib turgan narsa emas, balki o'smirning kelgusida o'sishi va tarbiyasida axamiyatli, istiqbolli bo'lgan narsa muximdir. Pedagogik jihatdan o'z xoliga tashlab qo'yilgan o'smirlar orasida o'zining tor muhiti: oiladagi axloqsizlik muxiti boshka eng yaqin tevarak-atrofdagilarning salbiy ta'siriga berilgan yoki ta'sirini xali xam boshdan kechirayotganlar oz emas. Tabiiyki, bunday o'smirni kuzatib borishni boshlagan ishining

eng avvalo, uning kamchiliklari ko'rinadi. Ularni, albatta ko'rish va bilish kerak. Biroq shaxsning ijobiy, istiqbolli jihatlariga ko'ra bilishning ahamiyati kam emas. Chunki uni qayta tarbiyalashga oid barcha, ishni mana shu jihatlariga tayanib ko'rish zarur.

Beshinchidan o'smirlarni o'rganish doirasidan chiqib, xam o'smirni urganish, xam unga tarbiyaviy nuqtai nazardan yondoshish prinsipitamoyili xisoblanadi. Bu pedagogik optimizm prinsipi-tamoyili bo'lib, umuman, tarbiyada juda muxim, qayta tarbiyalashda esa ikki hissa axamiyatlidir.

Oltinchidan o'smir psixologiyasini chuqur bilish va uni to'g'ri tushuna bilishdan iborat. Hech qanday ijtimoiy faoliyatda odamzodning o'z-o'ziga ishonchi tarbiya ishidagidek namoyon bo'lmaydi. Hayot tajribasi, pedagogik praktika va o'smirlar bilan muomala ularni tushunishda juda katta yordam beradi. Lekin bu psixologiya va pedagogikani chuqur o'rganish zaruriyatini sira inkor etmaydi. Ilmiy texnika revolyusiyasi asrida odamlar bilan ishlashda faqat sog'lom fikr va intuisiyaga (yaxshi) tayanib qo'ya qolish mumkin emas.

Yettinchidan maqsad ko'zlaganlikdir. O'smirni o'rganish umumiy tarzda uch vazifani hal etishni ko'zda tutadi: o'smirni o'qitish va tarbiyalash uchun uning eng qulay xususiyati va imkoniyatlarini aniklash, uni o'qitish va tarbiyalashda foydalanadigan vositalarning samaradorligini baholash. O'smirlar bilan olib boriladigan ishning barcha bosqichlarida bu vazifalar pedagog uchun har xil ahamiyat kasb etadi. Ishning birinchi bosqichi (asosan, birinchi o'kuv yilining birinchi yarmi)da o'kituvchilar o'smirlar hakida dastlabki umumiy tasavvur xosil kilib olishlari lozim. Buning uchun ular o'smirlarning shaxsiy delosi, uning oilaviy turmush sharoiti va tarbiyasi bilan tanishadilar, u bilan xamda ota-onasi bilan suxbatlashadilar, uning hatti-harakatini (xulq-atvorini) kuzatadilar. O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari alohida namoyon bo'lgan sharoitlarda ular «O'smirlar kompleks»i va umr bilan bog'lik bo'lgan xulq-atvor buzilishi zsa "pebertash krizis" degan nom oldi. Ushbu davrning umumiy xususiyatlari sifatida jilovlanishi qiyin bo'lgan kuvnoklikdan xafalikka va boshka turli sifatlarni dambadam o'zgarib turishini ko'rsatib o'tish joiz. Shu nuqtai nazardan o'smirlik shaxs xarakterining bazasi sifatida tashvishli davr hisoblandi. Shaxsning intellektualligi, qobiliyati, qizikishlari, dunyoqarashi va boshqa komponentlari jismoniy barkamollikka yetishganidan keyin ham davom etaveradi. Xarakter asosan aynan o'smirlik davrida shakllanib, keyinchalik favquloddagi ta'sirlar yordamida ayrim o'zgarishlarga ega bulish mumkin. O'smirlik davriga xos bo'lgan muayyan ya'ni, o'smir xulq-atvorining, muhitning ayniqsa yaqinlarining o'zaro ta'siriga bo'lgan xulq-atvor reaksiyasi xam muxim ahamiyat kasb etadi.

O'smirlarda tajovuzkor xulq-atvorning kelib chiqish sabablari

O'smirlarning agressiv harakatlariga turli omillar ta'sir qiladi. Ularning eng asosiylari quyidagilardan iborat:

- Nosog'lom oilaviy muhit

Oiladagi ziddiyatlar, ota-ona va farzand o'rtasidagi salbiy munosabatlar, aka-uka va opa-singillar o'rtasidagi kelishmovchiliklar o'smirning ruhiyatiga salbiy ta'sir qiladi. Doimiy mojarolar va nizolar natijasida bola stress holatiga tushadi, bu esa unda agressiv xulq-atvor shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin.

- Tengdoshlar guruhi ta'siri

O'smirlar ko'pincha o'z tengdoshlari xatti-harakatlarini kuzatib, ularni takrorlashga harakat qiladilar. Agar bolaning atrofidagi do'stlari tajovuzkor bo'lsa, u ham shunday yo'l tutishga moyil bo'ladi. Haddan tashqari agressiv bolalar esa tengdoshlari tomonidan rad etilishi mumkin. Bu esa ularning o'xshash xatti-harakatlarga ega bo'lgan guruhlariga qo'shilishiga olib keladi, natijada tajovuzkorlik yanada kuchayadi.

- Ommaviy axborot vositalari va internet

Zamonaviy ommaviy axborot vositalari, ayniqsa, televizor va internet, bolalarning ruhiyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Jangari filmlar, zo'ravonlikni targ'ib etuvchi video o'yinlar va nomaqbul kontent yosh bolalar ongiga salbiy ta'sir qiladi. Yoshiga mos bo'lmagan axborotlarni muntazam ko'rish yoki interaktiv tarzda tajriba qilish natijasida bolalar tajovuzkor xatti-harakatlarni tabiiy qabul qilishlari mumkin.

O'smirlarning tajovuzkorligini kamaytirish uchun psixokorreksion usullar

O'smirlardagi agressiv xulq-atvorni kamaytirish uchun quyidagi psixologik yondashuvlar qo'llaniladi:

❖ O'zini ijobiy baholashga o'rgatish va xavotirni kamaytirish – Bola o'zining qadri-qimmatini tushunishi, o'ziga bo'lgan ishonchni oshirishi kerak.

❖ Emotsiyalarni anglash va nazorat qilish – Bola o'z hissiyotlarini tushunishi va ularni boshqarish ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim.

❖ Gazabni xavfsiz chiqarish usullarini o'rgatish – Salbiy his-tuyg'ularni atrofda qilarga zarar yetkazmagan holda ifodalash yo'llarini topish muhimdir.

❖ Ota-onalar va pedagoglar bilan ishlash – Farzand tarbiyasida tajovuzkorlikni kuchaytiruvchi omillarni bartaraf etish bo'yicha maslahat va tavsiyalar beriladi.

Tajovuzkorlikning psixologik nazariyalari

1. Banduraning bixevioristik nazariyasi

Psixolog Albert Banduraning fikricha, tajovuzkorlik o'rganilgan xatti-harakat bo'lib, u bevosita tajriba yoki kuzatish orqali o'zlashtiriladi. Inson tajovuzkorlikni tashqi omillar, jumladan, atrofda qilargilar xatti-harakatlarini kuzatish orqali o'rganadi va ushbu modelga taqlid qiladi.

2. Lorensning evolutsiyon yondashuvi

Konrad Lorensning nazariyasiga ko'ra, tajovuzkorlik – bu barcha tirik mavjudotlarga xos bo'lgan instinktiv xususiyatdir. Unga ko'ra, inson organizmida vaqt o'tishi bilan tajovuzkor energiya to'planib boradi va u muayyan vaziyatlarda yuzaga chiqadi. Agressiyaning yuzaga kelishi esa ikki omilga bog'liq:

Tajovuzkor energiya to'planish darajasi – Qanchalik ko'p to'plansa, shunchalik tajovuzkorlik yuzaga chiqishi ehtimoli ortadi.

Agressiyaning qo'zg'atuvchi omillar mavjudligi – Agar bola stressga tushsa yoki qiyinchiliklarga duch kelsa, tajovuzkor energiya osonroq yuzaga chiqadi.

Agressiyaning asosiy sababi – frustrasiya

Frustrasiya – bu insonning maqsadiga erishishga to'sqinlik qiluvchi omillar tufayli yuzaga keladigan ruhiy holatdir. Agar bola o'z istaklariga erisha olmasa yoki doimiy ravishda cheklovlarga duch kelsa, u g'azab va tajovuzni o'zida to'playdi. Bu esa uning xatti-harakatida tajovuzkorlik sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Xulosa

O'smirlarda agressiv xulq-atvor shakllanishiga oilaviy muhit, tengdoshlar ta'siri, ommaviy axborot vositalari va internet asosiy sabab bo'lib xizmat qiladi. Agressiyaning kamaytirish uchun bolalarni ijobiy muhitda tarbiyalash, ularning hissiyotlarini anglash va nazorat qilishiga yordam berish, ota-onalar va pedagoglarning psixologik yondashuvlardan foydalanishi muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Berkowitz, L. (1993). Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. McGraw-Hill.
2. Bronfenbrenner, U. (2005). Making Human Beings Human: Bioecological Perspectives on Human Development. Sage Publications.
3. Olweus, D. (1993). Bullying at School: What We Know and What We Can Do. Oxford: Blackwell.
4. Исоқов, У. (2018). Мактабдаги психологик муҳит ва унинг ўқувчиларга таъсири. Самарқанд: СамДУ нашриёти.
5. Назаров, Б. (2021). Ўсмирларда ижтимоий-руҳий мослашув муаммолари. Тошкент: Маърифат нашриёти.
6. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги. (2022). Мактабларда тарбиявий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича тавсиялар. Тошкент.